

Katona Csaba

„... NEM FOGADJUK EL AZ ÚN. SZABAD ÉS FÜGGETLEN TUDOMÁNYT.”

Az akadémiai autonómia felszámolása 1949-ben

„Mondanom se kell, hogy én híve vagyok a tudományos kutatás szabadságának, de azért nincs igaza önnek, édes barátom. Nem elég jó hazafinak lenni, az mindenki lehet. De intelligens embernek azt mutatni is kell. Látja, ha ön nemzeti alapra helyezkedett volna a tanulmányában, magyar nemzeti alapra... [...] Mindenbe bele lehet és egy kis csalafintasággal bele is kell vinni a magyar vonatkozást. Próbáljuk csak. Scipió. Ugyebár erre bátran mondhatja az ember, hogy egy kicsit csángósan hangzik? Hazai magyar nyelven ezt a szót Scszipiónak ejtjük. Ennek aztán már nagyon könnyű olyan etimológiáját találni, amit a laikus is egyszerre elfogad. Scszipió, Csipió, Csipijó, azaz Csípi jól, vagyis, aki jól megcsípi Hannibált.”

(Móra Ferenc: *Hannibál föltámasztása*)

A Magyar Tudományos Akadémia kutatóintézetei 2019. szeptember 1-jétől az újonnan életre hívott Eötvös Loránd Kutatói Hálózat alá tartoznak. A rendkívül élénk és széles körű szakmai tiltakozást kiváltó döntés elleni érvelés, a tiltakozás egyik kulcsfogalma az autonómia, a függetlenség volt, hiszen mi biztosíthatná jobban a tudomány szabadságát, mint az Akadémia? E kérdéskört még inkább a figyelem középpontjába emelte az a tény, hogy az Akadémia autonóm volta éppen hetven évvel korábban, 1949-ben szenvedett csorbát nagyon súlyosan. De mit is takar ez az autonómia, miben foglalható össze a lényege, jelentősége?¹

Róna-Tas András szavai pontosan adják vissza a velejét, különös tekintettel az állam és Akadémia viszonyára: „A rendszerváltás utáni új alkotmány megkísérelte helyreállítani a társadalom és a tudomány közötti bizalmat. A korábbi, egy párt és ideológiája által irányított tudomány helyett kimondja: 70/G. § (1) A Magyar Köztársaság tiszteletben tartja és támogatja a tudományos és művészeti élet szabadságát,

1 Huszár Tibor, *A hatalom rejtett dimenziói. A Magyar Tudományos Tanács, 1948–1949*, Akadémiai, Budapest, 1995.

a tanszabadságot és a tanítás szabadságát. (2) Tudományos igazságok kérdésében dönteni, tudományos értékeket megállapítani kizárólag a tudomány művelői jogosultak. Ezt az alkotmányi helyet az utóbbi időben többen is támadták. Ugyanakkor mások nem vették figyelembe az Alkotmány 35. § (1) f pontját, amely kimondja: A kormány meghatározza a tudományos és kulturális fejlesztés állami feladatait, és biztosítja az ezek megvalósulásához szükséges feltételeket. Ez ugyanis világos munka- és kompetenciamegosztást ír elő. Leegyszerűsítve: a tudomány autonóm, a fejlesztés állami irányítású.”²

Az a tudomány fent vázolt szabadságát sértő nem kívánatos állapot pedig, amelyre a fenti citátum is utalt, ahogy már esett róla szó, 1949-től lépett érvénybe formailag, de már 1945-től erodálódott. Éles ellentét feszült Róna-Tas András megfogalmazása és az alábbi gondolatok között, amelyek a totális állam felügyeletét állítják a középpontba: „A múlthoz képest döntő változást jelent Akadémiánk célkitűzéseiben az a körülmény is, hogy nem elégszik meg a tudomány ápolásával és művelésével, hanem a kutatómunkának a megszervezése is feladatai közé tartozik. A polgári gondolkodás ezzel az elképzeléssel megértés nélkül, sőt ellenségesen áll szemben. Fél az irányítástól, az egyéni kezdeményezés megcsorbításától [...]. Szeretne megmaradni ismert anarchisztikus kutatási módja mellett, amelyről azt hiszi, hogy független.”³

A fent idézett szövegrészlet Rusznyák István (1889–1974) orvos, akadémiai elnök székfoglaló beszédének részlete, amelyet korántsem melleleg a Jozsef Visszarionovics Sztálin 70. születésnapja alkalmából tartott ünnepélyes díszülésen mondott el a Zeneművészeti Főiskolán, 1949. december 19-én. Rusznyák, ez az egyébként kiválóan képzett belgyógyász, épphogy elfoglalta az elnöki széket, hiszen a posztot bő két héttel korábban, november 29-étől töltötte csak be.

Először furcsán hangzik épp az autonómiájára oly büszke intézmény elnökének szájából a felvetés, hogy üdvözli a korábnál minden mértékben nagyobb állami beavatkozást, de tekintettel az évszámra, 1949-re, a magyar történelem ismeretében ez mégsem meglepetés. Rusznyák a behódoltatott, szovjetizált Akadémia élén a mindenható állampárt helytartójaként nyilatkozott, szavait pedig a meghívott vendégek buzgón támogatták hozzászólásaikban. Így a kiemelkedő citológus, Asen Hadziolov (1903–1994), aki nyers egyszerűséggel szögezte le azt, amit Rusznyák hozzá képest szinte szofisztikált módon fogalmazott meg:

2 Róna-Tas András, *Tudomány, Akadémia és piac*, Magyar Tudomány 167. (2006/8.), 998.

3 *Akadémiai értesítő*, LVII. kötet, 481. füzet, 1950, 25.

„Hívei vagyunk a tudomány pártosságának, a tervszerű tudománynak. Azt akarjuk, hogy a szocialista társadalmat szolgálja, és nem fogadjuk el az ún. szabad és független tudományt.”⁴

Ugyanakkor ma már ismert, hogy az Akadémia rosszabb sorsra is jutott volna. A patinás testület „államosításában” kulcsszerepet játszó Gerő Ernő (1898–1980) közlekedési miniszter 1949. június 17-én a pártállam három másik vezető politikusa, Rákosi Mátyás (1892–1971), a Magyar Dolgozók Pártja főtitkára, Farkas Mihály (1904–1965) honvédelmi miniszter és Kádár János (1912–1989) belügyminiszter számára írott feljegyzésében egyértelműen utalt arra, hogy a felszámolás gondolatával is eljátszottak: „Politikailag a jelenlegi helyzetben biztosítani lehet, hogy az ily módon újjászervezendő Akadémiának a vezetése (autonómia és titkos szavazás mellett) a mi kezünkben legyen. Erre a változásra szükség van, mert bár az Akadémia elhalatására vettünk irányt, az Akadémia halódva ugyan, de mégis létezik és esetenként bizonyos aktivitást fejt ki, amit kívülről nehéz irányítani.”⁵

Sajátos eleme e történetnek, hogy, az Akadémia felszámolását megakadályozandó, a Szovjetunió lépett közbe, amely a már rég átformált Szovjet Tudományos Akadémia partnerének határozottan a Magyar Tudományos Akadémiát képzelte el. Azt idővel a magyar fél is belátta, hogy e túlkapas ellen racionális érvek is szóltak: „1. Helytelen lett volna »román útra« lépni, az Akadémiát szétverni, mert akkor elveszítettük volna az intézmény anciennitálásában rejlő értékeket. 2. Nem voltak és ma sincsenek olyan tudományos kádereink, akikkel a részben szétvert Akadémia helyeit feltölthetjük volna. 3. Számítanunk kellett az akkor még csak körvonalaiiban kialakuló népfront polgári rétegei oldaláról bizonyos jogosnak látszó ellenállással az Akadémia erőszakos szétvétele esetén. 4. Szembe találtuk volna magunkat még a haladó intellektuelek tekintélyes részével is.”⁶

A nem éppen pallérozott műveltségéről ismert Gerő a fentebb idézetteket az egyetlen olyan európai akadémiairól írta kíméletlen céltudatossággal, amelyet nem király, valamelyik felvilágosult uralkodó alapított, hanem egy magyar főúr kezdeményezésére jött létre.⁷ Mintegy

4 *Akadémiai értesítő*, LVII. kötet, 1949–1950, 23.

5 KÓNYA Sándor, *Gerő Ernő javaslata az Akadémia átszervezésére*, Magyar Tudomány 161. (2000/2.), 240–244.

6 Pótló János, *Harmadik nekifutásra. A Magyar Tudományos Akadémia „átszervezése”, 1948–1949*, Történelmi Szemle 1994/1–2., 92.

7 RÓNA-TAS, I. m., 998–999.

száz esztendő elteltével a gróf Széchenyi István elképzelései nyomán életre hívott Akadémia kiemelkedően erős bástyája volt a hazai tudományosságnak. A bethleni konszolidáció éveiben, nevezetesen 1928-ban a birtokába került gróf Vigyázó Ferenc vagyona: ez egyebek mellett 25 000 hold földet, négy kastélyt, két fővárosi bérházat, ezenfelül pedig több millió pengőt érő készpénzt, továbbá értékpapírt foglalt magába. Bár az örökösök az őket károsan érintő hagyatékozást nem fogadták el és perre mentek, a fent említett vagyon döntő többsége, mintegy háromnegyede mégis az Akadémiáé lett.⁸ Az így mintegy 16 millió pengő értéket képviselő Vigyázó-hagyatéék lehetővé tette, hogy évi 500–600 ezer pengőnyi jövedelem szolgálja közvetlenül a tudományos célokat: kutatásokat, pályadíjakat, kötetek megjelentetését.⁹

Ez a kétségtelen jelentős mértékű anyagi izmosodás meglehetősen stabil függetlenséget biztosított az Akadémia számára, azzal együtt is, hogy az állam a Horthy-korszakban is igyekezett irányt szabni a kutatásoknak, főleg az ideológiával óhatatlanul összekapcsolódó bölcsészettudományok területén. Az is kétségtelen, hogy több alkalommal volt példa arra, hogy – nem annyira tudományos, mint inkább azzal elegy vagy tisztán politikai – vonalon nyomást igyekeztek gyakorolni az Akadémiára olyanok, akiknek a működése nem szolgált a tetszésére.

Így 1933-ban felmerült a Magyar Fajbiológiai Intézet¹⁰ felállításának ötlete, mondván, hogy „a nyugati országokban máris diadalmasan bontakozó faji eszme tiszta foglalatát, s annak a nemzeti létre gyakorolt hatását az Akadémia falai közt is tudatossá tegye”.¹¹ A maga területén kiemelkedő szakember Méhely Lajos (1862–1953) zoológus, aki azonban idővel a fajelmélet konok hívévé szegődött, ennek nyomán illetve – szándéka szerint megsemmisítő – kritikával az Akadémiát, és főleg annak elnökét, az 1905-től a posztot betöltő Berzeviczy Albertet (1853–1936): „Az utóbbi időben az Akadémia egész szervezetére rátelepedtek a liberalizmus fojtó párái, megakadályozva a magyar faji géniusz kibontakozását és megerősödését. Azok a forró hullámok, amelyek Nyugat-Európában és Amerikában oly sikeresen ostromolják a liberalizmus omlatag pilléreit, megtorpantak a mi Akadémiánk kapujában, amelynek

8 *Uo.*, 998–999.

9 <https://mta.hu/hatteranyagok/a-magyar-tudomanyos-akademia-tortenete-105670?fbclid=IwAR1t-o0lwYEeAWABYc7kQWKR9mhDSDgyqrZ0jNJTOM5XVGAU9KgBMksXyxU>.

10 PAKSA Rudolf, *Zsidókérdésutató Magyar Intézet, avagy a „tudományos antiszemitizmus” Magyarországon*, *Múltunk* 63. (2018/1.), 4–49.

11 RÓNA-TAS, *I. m.*, 998.

őrzői nem veszik észre, hogy egy új világ hajnala pirkad az égen. Nem hiszik, hogy a liberalizmus hamis doktrínája végérvényesen megbukott s egy új életforma bontogatja szárnyát. Nem látják, hogy a faji lélek feltámadott s a faji eszme viharos térfoglalását feltartóztatni többé nem lehet.”¹²

Az Akadémia viszont nem kívánta ezt a törekvést semmilyen formában segíteni, maga Berzeviczy teljesen elutasító volt a fajelmélettel szemben,¹³ helyette a tihanyi biológiai kutatóintézet alap kutatásainak támogatása mellett foglalt állást, aminek következtében viszont kiváltotta a szélsőjobbos politika és az azzal szövetséges sajtó egy részének bőszen haragját.¹⁴

Az ilyen és hasonló példák azonban korántsem vethetőek össze annak súlyával, ami 1945 után történt, pusztán azt mutatják, hogy az Akadémia működése során gyakran ki volt téve politikai természetű, nem tudományosan megalapozott kritikának is. A második világháborút követően már az súlyos válságot okozott, hogy a korábban stabil anyagi alapok több tényező együttes befolyása miatt elveszni látszottak: az egykor a Vigyázó-hagyaték részét képező földbirtokokat a földosztás során már 1945-ben államosították, a pénzben felhalmozott vagyont, csakúgy, mint az értékpapírban őrzött, 1946-ban lényegében teljes mértékig a dübörgő hiperinfláció áldozata lett, míg a további ingatlanvagyont zömét, így a bérházakat 1948-ban vették állami kezelésbe.

Az Akadémia helyzetét tovább súlyosbította (s a hatalomnak kapóra jött) a természettudomány neves képviselői közül a Nobel-díjas Szent-Györgyi Albert (1893–1986) biokémikus és Bay Zoltán (1900–1992) fizikus állásfoglalása, akik egyébiránt teljes joggal vetették fel korábban is, ekkor is, hogy az Akadémia szerkezete túlzottan merev, a természettudományok művelői nem kapnak a valós súlyuknak megfelelő szerepet. 1945 nyarán ezért ők egy másik testületet hívtak életre Magyar Természettudományi Akadémia¹⁵ néven, ez a helyzet pedig egyre súlyosabb ellentétek melegágya lett. Ezt enyhítendő, az Akadémia egy természettudományos osztálya helyett kettőt szerveztek, a Természettudományi Akadémia húsz nem akadémikus tagját pedig

12 MÉHELY Lajos, *Berzeviczy Albert fajszerlétele*, Held János, Budapest, 1933.

13 GALI Máté, *Berzeviczy Albert a zsidókérdésről és a numerus claususról*, Veritas Évkönyv 2016, sorozatszerk. SZAKÁLY Sándor, szerk. UJVÁRY Gábor, Veritas – Magyar Napló, Budapest, 2017, 65–85.

14 RÓNA-TAS, I. m., 998–999.

15 CAVALLIER József, *A Magyar Természettudományi Akadémia*, Irodalom, tudomány: a Magyar–Szovjet Művelődési Társaság folyóirata 1. (1945/1.), 117–123.

akadémikussá avatták. Az 1946. július 24-én elnökké választott Kodály Zoltán „másodelnöke” Szent-Györgyi Albert lett.¹⁶

Bár így az ellentétek elsimultak, a kommunisták akadémiai autonómia elleni törekvése viszont növekedett. 15 új tag, így például Lukács György (1885–1971) filozófus és Molnár Erik (1894–1966) történész egyéni szavazás nélküli, együttes felvételét követelték, majd az MKP 1946. évi kongresszusán Lukács György az egyetemeket és az Akadémiát „a reakció fellegvárainak” nevezte. A lélektani nyomást anyagi is követte: az állam a támogatás komoly mértékű csökkentését is kilátásba helyezte, aminek bekövetkezte lehetetlenné tette volna az Akadémia működését. Az autonómia törekeny voltát élesen mutatta meg, hogy 1947 tavaszán az Akadémia könyvtárába behatoltak az ÁVO emberei, és egy szovjet katonai különítmény segítségével nekiláttak a „fasiszta, szovjetellenes, sovíniszta, antidemokratikus és antiszemita irodalom” kiválogatásának, majd elkobzásának, végül megsemmisítésének. Ennek mintegy 4000 kötet esett áldozatul.¹⁷

Ilyen előzmények után aligha meglepő, hogy az Akadémia megszűnésének lehetősége 1948-ra fenyegető közelségbe került. Kállai Gyula (1910–1996) képviselő 1948. február 2-án nem is burkoltan utalt erre az Országgyűlésben: „Ha a Magyar Tudományos Akadémia nem tud felfrissülni és a mai idők követelményeinek megfelelni, gondoskodni kell arról, hogy ezt a missziót helyette más tudományos szerv töltsse be.”¹⁸

A szavak mögött határozott szándék húzódott meg. Hiszen egyetlen autokrata, a demokratikus kereteket mindinkább formalitássá silányító, durva centralizációt erőltető rendszer sem engedheti meg magának autonóm szervezetek létezését, valamint azt, hogy ezek a független gondolkodás bázisai, adott esetben mentsvárai legyenek. A formális cél egyértelmű volt: a párt hivatalos elképzelései szerint a reakciós (fasiszta stb.) akadémia megreformálása – amely nyilvánvalóan Rákosi Mátyás hathatós segítségével történik – után végre utat kaphat a korábban elnyomott modern magyar tudomány, mely a szovjet eredményekre épül majd, a dolgozó népet fogja szolgálni, olyan témákkal fog foglalkozni, amelyek segítenek a kapitalizmus elleni küzdelemben.

16 BAROTÁNYI Zoltán, *Szellem és erőszak: Így darálták be a Magyar Tudományos Akadémiát*, Magyar Narancs 2018/28., <https://magyarnarancs.hu/tudomany/szellem-es-eroszak-112319>.

17 Hasonló eljárásra hoz példákat Nagy Gábor: NAGY Gábor, *Ítéletek „fasiszta” könyvek miatt*, ArchivNet 10. (2010/3.), http://www.archivnet.hu/hetkoznapok/iteletek_fasiszta_konyvek_miatt.html.

18 Kállai Gyula felszólalása. Országgyűlési napló, 1948. 02. 23.

Ez a gyakorlatban azt jelentette, hogy innentől kezdve minden lényegi kérdésben a (párt)állam hoz döntést: a tudományos kutatás szemléletét, irányait ők határozzák meg, hogy a kutatók kivel dolgozzanak együtt és hogyan, hol publikáljanak, nem szólva a személyi kérdésekről. Röviden: felszámolják az Akadémia autonómiáját. Ismét Kállai Gyulát idézve: „Az új magyar kultúrpolitika kialakításában igen jelentős hely illeti meg egyetemeinket és tudományos intézményeinket. Egyetemeink és tudományos intézményeink, főleg a Magyar Tudományos Akadémia falai között igen elevenen él még a reakció szelleme.”¹⁹

A Magyar Dolgozók Pártja, az állampárt az állami segélyeken tengődő Akadémia mellett 1948. szeptember 5-én életre hívta a Tudományos Tanácsot (a rövid életű Tudományos Bizottság működését követően²⁰). Ezt elvileg a mindenkori miniszterelnök (jelen esetben Dinnyés Lajos) felügyelte, a gyakorlatban azonban egy hattagú pártkollégium irányította, amelynek tagságát Gerő Ernő, Révai József (1898–1959), a Szabad Nép főszerkesztője, Kossá István (1904–1965) iparügyi miniszter, Hevesi Gyula (1890–1970) vegyészmérnök, az Országos Találmányi Hivatal elnöke, Lukács György és Alexits György (1899–1978) matematikus, a Tanács főtítkára alkotta, az élen a legbefolyásosabb Gerővel.

Mindezen folyamat teljes mértékig szembement az Akadémia féltett autonómiájával. A Tudományos Tanácsnak egyebek mellett kezdetől fogva egyik elsődleges célja volt a saját kutatóintézeti hálózat kiépítése,²¹ ezen felül pedig a megszüntetendő Akadémia pótlását látták benne. Számolni kellett azonban az Akadémia ellenállásával, hiszen ott az autonómia hívei természetesen abszolút többségben voltak. Az elnöki széket, ahogy már esett róla szó, 1946 nyarán Kodály Zoltán foglalta el, aki szintén a függetlenség, az akadémiai autonómia elvének következetes képviselője volt. Nem véletlen, hogy Alexits György egyenesen „ellenséges magatartású”-nak nevezte őt.²² Kodály magatartását (egyúttal mozgásterének határait) kiválóan példázza, hogy amikor 1949 augusztusában Gerő utasítást adott, hogy az újjáépített Lánchídról a koronás címereket el kell távolítani, és a helyükre az új népköztársasági címert kell elhelyezni,²³ akkor legalább az oroszlánfős zárókövek megmentése érdekében tollat ragadott: „Az oroszlánfős zárókő nem csupán

19 Kállai Gyula felszólalása. Országgyűlési napló, 1948. 02. 23.

20 Pótló, *I. m.*, 80.

21 *Uo.*, 88.

22 *Uo.*, 99.

23 *Források a Lánchíd újjáépítésének történetéhez (1947–1949)*, Levéltári Közlemények 2002/1–2., 243–264.

díszítő elem, hanem a kapunyílás nyomatéka s ezt a göcot jelentőség-teljesebbé teszi, úgy, hogy architekturai szerepe is van. Ez az oroszlánfó a megterhelés kifejezője. Nélküle a címer nyomaték nélkülinek és így erőtlennek hatna.”²⁴

A Tudományos Tanács jelentőségét kellőképpen érzékelteti Kondor Imre (1911–1990) filozófiai író, a Nemzeti Parasztpárt egykori képviselője alábbi, 1949. januári felszólalása: „Amíg népi demokráciánk gazdaságilag és politikailag sokat fejlődött és elég ütemesen haladt az elmúlt négy esztendő alatt, addig a magyar tudományos élet fejlődése nem tartott lépést evvel az ütemmel egyrészt annak az anarchiának örökségeként, amely a tőkés termelési rend folytán a felszabadulás előtt volt, másrészt a háborús bajok következtében is. A nemrég felállított és működő tudományos tanács ennek a helyzetnek megváltoztatásában igen nagy szerepet játszik és a tervszerűség bevezetésével rövid idő alatt máris igen jelentős eredményekkel dicsekedhetik. [...] Fel lehetne itt vetni azt a kérdést, hogy amikor a magyar tudományos tanács önálló kezdeményezésekkel megindítja végre a helyes magyar tudománypolitikát és a magyar tudomány fejlődésének ügyét kezébe veszi, hogyan viszonyul ehhez a tanácshoz a Magyar Tudományos Akadémia, és mi lesz a szerepe a jövőben ennek az akadémiának, amely egy-két személyi változástól eltekintve, a demokrácia négy éve alatt még egyáltalán nem bizonyította be azt, hogy több akar lenni egy muzeális történelmi leltárnál, hiszen az akadémiának a gyakorlati élet és egész demokratikus fejlődésünk eddig még nem sok hasznát látta.”²⁵

E felszólalás, Kállaiéhoz hasonlóan, még csak nem is palástolta a hatalomnak az Akadémiával szembeni ellenérzését. S ahogy Rusznyák példája is mutatja, a politika szövetségest talált a tudóstársadalom képviselői között is, akik legalizálták, sőt aktívan segítették az autonómia felszámolását. Így a Tudományos Tanács titkára, a meggyőződéses kommunista Alexits sem véletlenül lett a megújított MTA főtítkára 1949 végén. Ekkorra a Tudományos Tanács már hatékony „munkát” végzett: megrostálták az Akadémia korábbi tagságát: nem „csak” az Akadémiáról, az egyetemekről is eltávolították az ideológiailag nem megfelelő, „reakciós” embereket, „jobboldali elhajlókat”. Nem pusztán a háború alatt például a nyilasok mellett elkötelezett, kompromittálódott

24 Kodály Zoltán, a Művészeti Tanács elnökének levele Bebrits Lajos közlekedésügyi miniszterhez. Budapest, 1949. augusztus 19. Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára. XIX-H-1-gg. Közlekedés- és Postaügyi Minisztérium. Közúti Főosztály, Lánchíd újjáépítésének iratai. 27. doboz 16.

25 Kondor Imre felszólalása. Országgyűlési napló, 1949. január 18., 329–330.

tudósokat sújtották kizárással, hanem a polgári-jobbközép gondolkodás mérsékelt képviselői is ugyanerre a sorsra jutottak. De a tisztogatás csak a kezdet volt, a cél, ha már a megszüntetés lekerült a napirendről, az volt, hogy az Akadémiát szovjet mintára formálják át, totális állami kontroll mellett.

Ezt a teljes ellenőrzést pedig már a Tudományos Tanács is alkalmazta, amint azt az alábbi esettanulmány mutatja. Vadász Elemér (1885–1970) geológus, a Magyarhoni Földtani Társulat elnöke kérte és a Magyar Tudományos Tanácshoz is eljuttatta 1949. június 24-én az egyébként Zsofinyecz Mihály (1906–1986) nehézipari miniszternek címzett kérést, miszerint egy New York-i ásványi nyersanyaggal foglalkozó nemzetközi konferenciára (United Nations Scientific Conference on the Conservation and Utilization of Resources) szeretnék elküldeni az oda meghívott Szádeczky-Kardoss Elemér (1903–1984) geológust, Kossuth-díjas egyetemi tanárt az év augusztus 17. és szeptember 6. között. Alexits a feljegyzést továbbította Zsofinyeczhez június 30-án, azzal, hogy Szádeczky-Kardoss („aki különben igen becsületes párttonkívuili”) kiküldetését ne támogassák, mert „könnyen elhangozhat olyan elszólás, amelyből az imperialisták bőséges hasznot húzhatnak”. Ráadásul javasolta, hogy más kiküldésének az ötletével se terheljék a titkárságot, „hiszen [...] olyan sziklaszilárd geológus kommunistánk, aki az ott bizonyára megjelenő kémek ellen teljesen fel volna vértézve, nincs”.²⁶ Gerő, aki másolatban maga is megkapta, egyetértőleg láttamozta a felterjesztést.

Az így működő Tudományos Tanács volt tehát az, amely az alábbiakban összegezte az Akadémiát illető működését: „Módszerünk lényege tehát abban áll, hogy az Akadémiát csupán »korszerűen átszervezzük«, valójában azonban azt érjük el az átszervezéssel, hogy a reakciós elemek (1-2 elszigetelt kivételtől eltekintve) teljesen eltűnnek, s az Akadémia a párt intencióinak megfelelően irányíthatóvá válik anélkül, hogy a régi Akadémiát formálisan szétvertük volna.”²⁷ Mindezt pedig ennek szellemében: „Döntő fontossága van természetesen annak, hogy az Akadémia elvi vezetését a Magyar Tudományos Tanács pártkollégiuma lássa el. Ilyen módon válnék lehetővé, hogy egyes fontos ideológiai kérdésekben az Akadémia összes ülése mintegy a párt szócsöveként dönthessen, tudományszervező tevékenységet gyakoroljon titkárságán

26 HORVÁTH Zsolt, *Jobb félni, mint megijedni. A Magyar Tudományos Tanács, 1949*, <https://www.tankonyvtar.hu/hu/tartalom/historia/92-03/ch12.html>.

27 Pótvó, I. m., 99.

keresztül és megszüntesse a mai helyzetet, amelyben az Akadémia önképzőkör, a Tudományos Tanács negyedrészen akadémiai, háromnegyed részben pedig tekintélyes adminisztratív szerv.²⁸

Talán mindennél érzékletesebben jellemzi az Akadémia megújításának nevezett eljárást Alexits Rákosinak írt beszámolója, amely arról szól, hogy mi történt akkor, 1949. október 28-án, amikor az Akadémia Igazgatótanácsa az új alapszabályt és a névsort megismerte. A feljegyzés e részletének főszereplője Voinovich Géza (1877–1952) irodalomtörténész, 1935-től az Akadémia főtitkára (s bizonyos értelemben Arany János rokona is, hiszen Arany László özvegyének, Szalay Gizellának a második férje volt): „Az Igazgatótanács ülése volt az összes ülés próbaköve, mert ezen olyan tömény reakciók is részt vettek, mint Eckhardt Sándor, Navratil Ákos, Varga István, Andreánszky Gábor. Ugyancsak itt mutatkozott meg az is, hogy Voinovich, mint meggyőződéses opportunist, »őszintén« átvált-e hozzánk, vagy pedig csak úgy tessék-lássék kooperál velünk. Nos, Voinovich, mint az ügy előadója és az Igazgatótanács tárgyalásának tulajdonképpeni vezetője, hazudott, csalt, hamisított és intrikált a mi javunkra. Hazudott, csalt és hamisított.”²⁹

Az ilyen körülmények között „megújított” Akadémia 1949. november 29-én tartotta első közgyűlését. Ekkor lett az elnöke Rusznyák István (aki 1970-ig maradt e poszton), a főtitkári pozícióval pedig a fenti megalkuvása ellenére félreállított Voinovich Géza helyett Alexits György lett (aki viszont csak 1950-ig maradt a helyén). „Hatalmas föladatokat várnak a Tudományos Akadémiára, s hogy ezeket sikerrel teljesíthesse, a magyar dolgozó nép összességére támaszkodnak, elsősorban annak élcsapatára, a Magyar Dolgozók Pártjára és népünk bölcs vezetőjének, Rákosi Mátyásnak iránymutató támogatására. Ezzel a segítséggel feladatainkat meg fogjuk oldani, hogy kiérdemeljük azt a hatalmas támogatást, amelyet népi demokráciánk a tudománynak juttat” – nyilatkozott elégedetten és határozottan az új elnök.³⁰

Már csak a törvény megszavazása volt hátra. Andics Erzsébet (1902–1986) történész, a Magyar Történelmi Társulat elnöke 1949. december 12-én elhangzott magabiztos szavait megőrizték az országgyűlési naplók „[...] a Magyar Tudományos Akadémiának egy tiszteletteljes, reakciós, népellenes politikai és társadalmi rendszer volt a stupid

28 Kónya Sándor, *A Magyar Tudományos Tanács (1948–1949)*, MTA Könyvtára, Budapest, 1998, 185.

29 Pótvó, *I. m.*, 103–104.

30 Rusznyák István nyilatkozata, MTI Belföldi hírek. 1949. november 30., 7 óra 20 perc.

támasza: ez okozta azt, hogy tudományos színvonala is annyira süllyedt, hogy tudománytalansága szinte közmondásszerű volt. [...] A törvényjavaslat mindenekelőtt kimondja, hogy a Magyar Tudományos Akadémiának társadalmi haladást kell szolgálnia. Ez még nemigen fordult elő a Magyar Tudományos Akadémia történetében. A társadalmi haladásnak az ország összes tudományos erőit kell mozgósítania a szocialista társadalom megteremtésére.”³¹

Három nappal később, 1949. december 15-én az országgyűlés megszavazta az 1949:XXVII. törvényt.³² A Magyar Tudományos Tanács működését ezzel 1949. december 15-én befejezte. Az Akadémiából egy marxizmusnak megfelelő formátumú, pártállami irányítású szervezet lett. Ezzel teljesült Gerő felvetése: „a MTT-t össze kell olvasztani a Magyar Tudományos Akadémiával oly módon, hogy lényegesen megreformáljuk a Magyar Tudományos Akadémiát. A pártkollégiumot ennek megfelelően át kell alakítani úgy, hogy ott többségben kommunista tudósok legyenek. Az egészet ez év végéig végre lehet hajtani.”³³ Létrejött a szovjet típusú akadémia, amely autonómiáját elvesztette, ugyanakkor azonban „a szervezetétől és funkciójától korábban idegen államhatalmi szerepet is kapott: »tervszerűen irányítja legfelsőbb fokon az elméleti és az alkalmazott tudományok művelését«. Feladata lett az országos tudományos terv kidolgozása, a tudományos utánpótlás biztosítása, az új, egységes és központosított tudományos minősítés, a tudományos egyesületek és társaságok felügyelete, a tudományos könyv- és folyóirat-kiadás irányítása.”³⁴ A határozatokat ettől kezdve a közgyűlés helyett az elnökség hozta, s az osztályok ügyeiben nem a tagok szavazata, hanem az elnökség döntött. 257-ről 131-re csökkentették az akadémiai tagok számát: a régi tagok többségét, konkrétan 122 főt pedig tanácskozó taggá nyilvánították – lényegében kizárták.³⁵

Az új világ tudományának centralizált voltát pedig ékesen példázza, hogy 1950-ben Magyarországon is megjelent a *Sztálin és a szovjet tudomány* című „alapl mű”,³⁶ benne ilyen tanulmányokkal: *Sztálin és a törté-*

31 Andics Erzsébet felszólalása, Országgyűlési Napló, 1949., 12. 13., 412–414.

32 PÓTÓ, I. m., 106.

33 KÓNYA, *Gerő javaslat*.

34 <https://mta.hu/hatteranyagok/a-magyar-tudomanyos-akademia-tortenete-105670?fbclid=IwAR1t-o0lwYEeAWABYc7kQWKR9mhDSDgyqrZ0jNJTOM5XVGaU9KgBMksXyxU>.

35 <https://mta.hu/hatteranyagok/a-magyar-tudomanyos-akademia-tortenete-105670?fbclid=IwAR1t-o0lwYEeAWABYc7kQWKR9mhDSDgyqrZ0jNJTOM5XVGaU9KgBMksXyxU>.

36 Sz. I. VAVILOV – P. N. POSZPELOV, *Sztálin és a szovjet tudomány*, Szikra, Budapest, 1950.

nettudomány, Sztálin és az irodalom kérdései, Sztálin és a micsurini agrobiológia, Sztálin és a szovjet kohászat. A kötet első írása ez volt: A Szovjetunió Tudományos Akadémiája üdvözli Sztálin elvtársat.

Az Akadémia tehát teljesen új rendszerben kezdte meg működését, ezek egyik fontos eleme volt az égisze alatt működő és onnan ez évben, 2019-ben elvett kutatóintézetek életre hívása. Lehetne mondani, hogy EZÉRT vált szovjet típusú akadémiaiá, ez az állítás azonban nem állja meg a helyét. Pótó János is felhívta már a figyelmet arra, hogy sok új intézetet csak átvettek, így a Kelet-európai Intézet (korábban Teleki Pál Tudományos Intézet) úgy szűnt meg, hogy romjain jött létre az Állam- és Jogtudományi, a Történettudományi és a Nyelvtudományi Intézet, továbbá a Földrajzi Könyv- és Térképtár.³⁷

Az Akadémia-reformnak nevezett átalakítása később több ízben is napirendre került. „Nem lesz egyszerű feladat megoldani az Akadémia reformját. [...] A cél világos. A hozzá vezető út is az. A végrehajtás tempóját a lehetőségekhez kell igazítanunk”³⁸ – e magvas gondolat nem mástól, mint Kádár Jánostól származik 1969-ből. Ez évben a 2019-ben oly sokszor elhangzó érvelésre hasonló gondolatokat fogalmazott meg Aczél György (1917–1991), aki 1956-tól a kulturális élet legbefolyásosabb figurája volt: „Vita folyt – és részben folyik ma is – arról, hogyan ítélték meg a felszabadulás után létrehozott tudományos bázisunk szervezete. Helyes volt-e önálló kutatóintézetek hálózatának kiépítése, nem lett volna célravezetőbb, ha az egyetemeken és a nagyüzemek keretében építjük fel tudományos kutatóhelyeinket?”³⁹ Ahogy máshol fogalmazott: „A Központi Bizottság mai ülését megelőző vitákban egymástól élesen különböző nézetek csaptak össze az Akadémia helyzetének, szerepének, szervezetének, jövőjének kérdéseiről is. Elhangzottak olyan javaslatok, hogy az akadémiai kutató intézmények igazgatását vegyék át a szakminisztériumok, illetve a Művelődésügyi Minisztérium, és a mi akadémiánk is amolyan kutatóhelyekkel nem rendelkező szellemi központ, francia típusú akadémia legyen.”⁴⁰

Erre végül nem került sor, de a Magyar Népköztársaság Elnöki Tanácsának az 1969. évi XVI. sz. törvényerejű rendelete az akadémiai főtitkár posztot átalakította. Az elnököt, ahogy korábban, továbbra is

37 PÓTÓ, I. m., 89.

38 KÁDÁR János, *Megvannak a nyugodt munka feltételei = A Magyar Szocialista Munkáspárt Központi Bizottságának tudománypolitikai irányelvei*, Kossuth, Budapest, 1969, 4.

39 ACZÉL György, *Tudománypolitikánk irányelveiről = A Magyar Szocialista Munkáspárt Központi Bizottságának tudománypolitikai irányelvei*, Kossuth, Budapest, 1969, 10.

40 *Uo.*, 11.

a közgyűlés választotta meg, a főtítkárt viszont már a kormány nevezte ki, ami egyértelmű jele a közvetlenebb állami irányításnak.⁴¹

Valódi reformokra a rendszerváltás hajnaláig kellett várni. 1989-ben a közgyűlés rehabilitálta a negyven évvel korábban méltatlanul kizárt akadémikusokat.⁴² Az 1994. évi XL. törvény 1. §* (1) szerint a „Magyar Tudományos Akadémia (a továbbiakban: Akadémia) önkormányzati elven alapuló, jogi személyként működő köztestület, amely a tudomány művelésével, támogatásával és képviselésével kapcsolatos országos közfeladatokat lát el, míg (4) úgy fogalmaz, hogy „Az Akadémia köztestületének kutatói munkájukat tudományos meggyőződésüknek megfelelően végzik. Ezzel ellentétes tevékenységre nem kötelezhetőek. Tudományos eredményeiket szabadon tehetik közzé, ha ezzel mások törvényes, különösen a szellemi tulajdonra vonatkozó jogait nem sértik.”⁴³

Mindez teljesen más viszonyokat jelöl ki, mint a Magyar Szocialista Munkáspárt Központi Bizottságának tudománypolitikai irányelvei, amely szerint például a „társadalomtudományok vonatkozásában – éppen ideológiai jellegük következtében – közvetlenebb pártirányítás szükséges, mint a tudomány más szféráiban”.⁴⁴ Vita pedig csak arról folyt, hogy ez mennyire legyen közvetlen, hiszen akadtak, akik „a pártirányításban csak a közvetett, szinte láthatatlan befolyásolást tartották helyesnek”.⁴⁵ Még akkor is, ha egyes kérdésekben akár szakemberek bevonását is megengedték: „A párt vezető szerveinek fontos feladata, hogy megfogalmazzák a kutatásokra vonatkozó legfontosabb társadalmi igényeket. Alkalmanként – politikai és ideológiai szempontból különösen jelentős kérdésekben – konkrét kutatási feladatokat is kijelölnek. A társadalomtudományokra vonatkozó álláspontok kialakításába és adott politikai döntések előkészítésébe – amennyiben azok jellege ezt igényli – bevonják a szakembereket, a társadalomtudományok kutatóit.”⁴⁶ De ellentétes azzal is, amit 2018-ban a Magyar Idők fogalmazott meg: „Ma ott tartunk, hogy történelmünk fontos alapkérdéseiben

41 <https://mta.hu/hatteranyagok/a-magyar-tudomanyos-akademia-tortenete-105670?fbclid=IwAR1t-o0lwYEeAWABYc7kQWKR9mhDSDgyqrZ0jNJTOM5XVGaU9KgBMksXyxU>.

42 <https://mta.hu/hatteranyagok/a-magyar-tudomanyos-akademia-tortenete-105670?fbclid=IwAR1t-o0lwYEeAWABYc7kQWKR9mhDSDgyqrZ0jNJTOM5XVGaU9KgBMksXyxU>.

43 <https://net.jogtar.hu/jogszabaly?docid=99400040.TV>.

44 *A Magyar Szocialista Munkáspárt Központi Bizottságának tudománypolitikai irányelvei*, Kossuth, Budapest, 1969, 59.

45 ACZÉL, I. m., 12.

46 *A Magyar Szocialista Munkáspárt Központi Bizottságának tudománypolitikai irányelvei*, Kossuth, Budapest, 1969, 67–68.

éles vita és szembenállás van a tudományos csúcsszervezet, az MTA és a magyar társadalom témára érzékeny széles tömege között. Márpedig egyetlen társadalom sem élhet úgy sokáig, hogy éles ellentmondás álljon fenn a társadalom szellemileg aktív része és az egész társadalmat képviselő tudományos elit között. Ez egy egészségtelen állapot, amely bizonytalansághoz vezet.⁴⁷

Az Akadémia történetében a rendszerváltás utáni szabad kutatások során újabb változást hozott a 2012 elejével megvalósuló átszervezés. Ekkor jöttek létre a ma is működő kutatóközpontok, amelyek a korábban önálló intézeteket tömörítették nagyobb szervezeti egységekbe, például a Magyar Tudományos Akadémia Bölcsészettudományi Kutatóközpont, amelyhez a Filozófiai Intézet, az Irodalomtudományi Intézet, a Művészettörténeti Intézet, a Néprajztudományi Intézet, a Régészeti Intézet, a Történettudományi Intézet és a Zenetudományi Intézet tartozik. Neve 2019. szeptember 1-jétől csak ennyi: Bölcsészettudományi Kutatóközpont.

47 PAP Krisztián, *Történelmünk rehabilitációja elkerülhetetlen*, Magyar Idők 2018. április 9. <https://www.magyaridok.hu/velemenytortenelmunk-rehabilitacioja-elkerulhetetlen-2875731/>.